

kızilelma yayıncılık / 27
siyaset - tarih - tartışma kitapları / 14
birinci basım / istanbul, mart 2004

© yayın hakları kızilelma yayıncılık'a aittir.

kapak: esma bora
ofset hazırlık: repar
baskı ve cilt: umut matbaası

isbn: 975-8334-26-3

*kızilelma yayıncılık, repar sanırım, iletişim ve
matbaacılık ltd. sti. kuruluştur.*

*alemdar mah. güzel sanatlar sk. 9/a
34410 cağaloğlu-istanbul*

*tel: 0212 514 05 71pbx fax: 0212 519 15 84
e-mail: kızilelma@repar.com*

online satış: kitappyurdu.com

Mehmet Gergin Hocanın
Saygılarımla
E. Y. 2004
Ertan EĞRİBEL

SOSYOLOJİ YILLIĞI-KİTAP 11

BAYKAN SEZER'E ARMAĞAN
BAYKAN SEZER VE TÜRK SOSYOLOJİSİ

Yayına Hazırlayanlar
Ertan EĞRİBEL
Ufuk ÖZCAN

Bilim Kurulu
Kurtuluş KAYALI
H. Bayram KAÇMAZOĞLU
Ertan EĞRİBEL
Ufuk ÖZCAN

KIZILELMA

İÇİNDEKİLER

ERTAN EĞRİBEL - UFUK ÖZCAN	
<i>Baykan Sezer Çalışma Günleri ve Armağan Kitabı Üzerine</i>	7
KURTULUŞ KAYALI	
<i>"Fazla Bilinmeyen" Bir Düşünür Sosyologu Anlatmayı Denemek</i>	15
ÜMİT MERİÇ	
<i>Baykan Sezer "Farkı"nın Farkında Olmak</i>	18
<u>BAYKAN SEZER - OTOBİYOGRAFİ</u>	
BAYKAN SEZER	
<i>Baykan Sezer'in Biyografisi İle İlgili Sorulara Verdiği Cevaplar</i>	23
BAYKAN SEZER	
<i>Baykan Sezer'in Gökhan Köktürk'e Mektubu</i>	31
<u>TÜRK SOSYOLOJİSİNİN KAYNAKLARI:</u>	
<u>BAYKAN SEZER DOSTLUĞUNA İTHAF</u>	
KEMAL TAHİR	
<i>Tarihsel Gerçekliklerimizi Kavramak İçin Yapılacak Çalışmalara</i>	
<i>Giriş</i>	39
KEMAL TAHİR	
<i>Osmanlı İmparatorluğu'nun Çökmesi (1919)</i>	46
HİLMİ ZİYA ÜLKEN	
<i>Roman</i>	49
<u>BAYKAN SEZER DÜŞÜNCESİ ÜZERİNE</u>	
KURTULUŞ KAYALI	
<i>Bir Entellektüel Olarak Baykan Sezer</i>	79
ERTAN EĞRİBEL - UFUK ÖZCAN	
<i>Kronolojik Baykan Sezer Bibliyografyası</i>	87
ERTAN EĞRİBEL	
<i>Kemal Tahir-Baykan Sezer İlişkisi Üzerine: 1960'ların Geç</i>	
<i>Tartışmacısı Baykan Sezer</i>	104

ERTAN EĞRİBEL

<i>1960'ların ve Günümüz Sosyoloji/Sosyalizm Tartışmaları</i>	
<i>Açısından Baykan Sezer'in Tarihte Yunanlılık Tezinin Önemi</i>	117

ERTAN EĞRİBEL

<i>Baykan Sezer: Yeni Dünya Düzeni Üzerinde Dolaşan</i>	
<i>Osmanlı Hayaleti</i>	131

UFUK ÖZCAN

<i>Baykan Sezer'in Doğu-Batı Çatışması Kuramı Üzerine</i>	148
---	-----

H. BAYRAM KAÇMAZOĞLU

<i>Baykan Sezer ve Türk Sosyolojisi</i>	160
---	-----

SEZGİN KIZILÇELİK

<i>Türk Sosyolojisi İçin Büyük Kayıp: Baykan Sezer</i>	167
--	-----

MUSTAFA KEMAL ŞAN

<i>Baykan Sezer ve Toplum Çıkarlarımız Açısından Sosyolojiye</i>	
<i>Yeniden Bakmak</i>	182

GÖKHAN V. KÖKTÜRK

<i>Baykan Sezer'de Türk Sosyolojisinin Yöntem Sorunu</i>	199
--	-----

ERGÜN YILDIRIM

<i>Baykan Sezer'den Batı Sosyoloji Kuramlarına Eleştirel Çağrı</i>	206
--	-----

MUSTAFA ORÇAN

<i>Baykan Sezer'le Türk Sosyolojisinin Kimlik Arayışı</i>	214
---	-----

BAYKAN SEZER BİYOGRAFİSİNE KATKILAR

ÜMİT MERİÇ

<i>Avr-Asya'nın Sosyologu Selam Sana!</i>	225
---	-----

SÜHA GÖNEY

<i>Baykan'ın Ardından</i>	229
---------------------------------	-----

SABAHATTİN GÜLLÜLÜ

<i>Baykan Sezer İçin</i>	233
--------------------------------	-----

ALİ İHSAN GENCER

<i>Baykan Sezer'i Anarken</i>	235
-------------------------------------	-----

ARSLAN KAYNARDAĞ

<i>Baykan Sezer'le İlgili Anılar ve Düşünceler</i>	237
--	-----

BEDRİ MERMUTLU

<i>Baykan Sezer'den Baki Kalan Hoş Seda</i>	242
---	-----

FAHRİ ÇAKI

Türk Sosyolojisinin Baykan Sezer'le Diyalogunun İlkeleri 245

YILDIZ AKPOLAT

Sosyolojinin Sosyolojisi İmkânında Türk Sosyolojisi:
Baykan Sezer 253

YÜKSEL YILDIRIM

Baykan Sezer Düşüncesinde Batılı Şemalar ve Toplum Tanımları ... 268

GÜLNİHAL KÜKEN

Baykan Sezer Hocamızın İzinde Doğu-Batı Toplum Anlayışı 274

MEVLÜT ÖZBEN

Batı'nın Doğu İmajı ve Baykan Sezer 280

TÜRK SOSYOLOJİSİ VE GÜNÜMÜZ TARTİSMALARI

MEHMET GENÇ

İktisat Tarihi Bakımından Osmanlı Arşivinde Kısa Bir Gezinti 287

SEMAVİ EYİCE

Hellenizm, Bizans, Yunanlılık ve Türkiye 295

FERİDUN M. EMECEN

Osmanlılarda Gaza Anlayışını Yeniden Düşünmek 328

AYŞE AZMAN

Toplumbilimlerinde Yeni Eğilimler ve Türkiye'de Toplumsal Tarih
Yazıcılığına Yöneliş 336

ULUĞ NUTKU

Küreselleştirme Stratejileri ve Dünya Demokrasisi 346

HAKKI BÜYÜKBAŞ

II. Dünya Savaşına Doğru Japon Dış Politikasında Bölgesel
Kimlik Arayışı ... 354

ALAADDİN OĞUZ

Orta Doğu Sosyolojisi Okumaları Üzerine Notlar 368

İ. YAŞAR HACİSALİHOĞLU

Soğuk Savaş Sonrasının Jeopolitiği ve Türkiye 379

MEHMET KARAKAŞ

Küreselleşme ve Kimliklerin Yeniden Tahayyülü 385

FARUK AKYOL

Dünyanın İngilizceleşmesi 407

MEHMET KANAR

Yozlaşan ve Unutulan Türkçemiz 416

ERHAN ATİKER

Sivil Toplum ve Otoriter Devlet 420

CEZMİ ERASLAN

Bugünden Düne Muhalefet-Halk İlişkisi Üzerine Bazı Düşünceler 436

SEVİM HACIOĞLU

Bulgaristan Türkleri Üzerine 444

AYHAN BIÇAK

Kültür Bilimlerinde Yöntem Sorunu 463

MUZAFFER BAKIRCI

Türkiye'nin Kırsallık Sorunu 474

KEMAL TAHİR / SANAT-EDEBİYAT ÜZERİNE

OSMAN KONUK

Türk Sosyolojisi ve Türk Romanı: Paralel Bir Okumaya Giriş ... 485

KÖKSAL ALVER

Kemal Tahir ve Roman Sosyolojisi 493

ÖZLEM FEDAİ

Tarihi Roman ve Kemal Tahir 499

M. FATİH ANDI

Türk Romanında Köy ve Kemal Tahir 510

İNCİ ENGİNÜN

Teslim 521

AHMET KAMİL GÖREN

Yeni Belgeler Işığında İnas Sanayi-i Nefise Mektebi 530

İKTİSAT TARİHİ BAKIMINDAN OSMANLI ARŞİVİNDE KISA BİR GEZİNTİ

Mehmet GENÇ

I

Osmanlı arşivi, Osmanlı bürokrasisinin yüzyıllar süren faaliyetinden doğan çok önemli bir yan üründür. Osmanlı hayatının en yüksek ve genel düzeyinden, en küçük güncel ve bireysel ayrıntılarına kadar çok büyük bölümü bu arşivde belgelenmiştir. Arşiv demek, devlet demektir. Devlet varsa ve ne kadar varsa, arşiv de aynı oranda vardır. Bu, resmi belgeler bakımından olduğu kadar, özel olanları için de geçerlidir. Osmanlı Devleti tarihin sayılı büyük ve uzun ömürlü devletlerinden biri olduğu için ondan kalan arşiv de dünyanın sayılı, zengin arşivlerinden biridir. Osmanlı'nın yaptıkları kadar, yapmadıklarını da içinde barındıran bu muazzam belge okyanusu sürmekte olan tasnif çalışmaları ile genişlemeye devam etmektedir.

İktisat tarihi, esas veri kaynağı olan bu arşivin okyanusu ile yeni karşılaşmaya başlamış genç bir disiplindir. Hem disiplinin özellikleri, hem de içine girmeye çalıştığı arşivin muhtevası bu karşılaşmanın muhtemel istikametleri ve nitelikleri bakımından önemli potansiyellere sahiptir.

II

İktisat tarihi akademik bir disiplin olarak XIX. yüzyılın sonlarında doğmuş nispeten yeni bir alandır. Kendisinden yaklaşık yüz yıl kadar önce doğmuş olan iktisat ile yaşı yüzlerce yılı aşan tarih disiplininin ortak bir ürünü olarak melez bir bilgi dalıdır. Kaynağını oluşturan iki ebeveyn disiplinle kuşaklar arası çatışma türünden ihtilâflı ilişkiler içindedir. Esasen tarihçilik geçmişe, iktisat ise günümüze ve geleceğe yönelik disiplinler olarak birbirleri ile uzlaşması zor, hatta giderek zıtlık derecesinde farklılaşan bu iki kutup arasında gerilen iktisat tarihi çelişkili ve problemli bir alandır. Kendi başına bağımsız bir hayat sürmesini zorlaştıran bu gerilmeden kurtulmak üzere kutuplardan kâh birine, kâh diğere yönelme eğilimindedir. Ancak birine yönelme, diğere kopma derecesine vardığı zaman iktisat tarihi ciddi hayati tehlikeler içine girmekten de kurtulamaz.

İktisat, iktisadi değişkenler arasındaki ilişkilerle etkileşimlerdeki düzenlilikleri, yapıları ortaya çıkarıp matematik dille ifade etmeye çalışan bir disiplin-

dir. Bu değişkenlerin geçmişteki oluşumlarını, iktisat teorisinde geliştirilen kavram, hipotez ve modelleri dikkate almadan analiz etmenin imkanı bulunamaz. Bu, iktisat tarihinin vazgeçemeyeceği bir hayatiyet kaynağıdır. Bu kaynaktan koptuğu takdirde iktisat tarihi anlamsız bir veri yığını haline gelme tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Mamafih bu ilişkinin sağladığı hayatiyetin tek yönlü olduğunu düşünmek de doğru değildir. İktisat disiplini de, bazı iktisatçılar farklı düşüncede olsa bile, belirli alanlarda, özellikle doktrinler tarihi, konjonktür teorisi, dış ticaret, gelişme ekonomisi gibi dallarda iktisat tarihinin veri, yöntem ve bulgularını kullanmadan realistlik varsayımlar yapıp teorik açıklamalara ulaşma imkanını bulamaz. Hatta daha derin ve genel anlamda da iktisat teorisi iktisat tarihinden kopamaz. Çünkü bugününü ve geleceğini anlayıp teorileştirmeye çalıştığı ekonominin kendisi sürekli değişen nitelikleri ile neticede tarihi bir varlık alanıdır.

İktisat tarihi aynı şekilde tarih disiplininin de kopamaz. Geçmişe ait verilerin bulunması, anlaşılır hale getirilmesi, tarihi muhitinin içine yerleştirilerek yorumlanması için tarihçiliğin uzun zamandan beri denenmiş, vuzuha kavuşmuş ve yerleşmiş araştırma metodolojisinin kullanılması şarttır. İktisat tarihi, tarih disiplininin geliştirdiği teknik ve usulleri kullanarak verilerini kendisi bizzat bulup inşa etmeye de mecburdur. Zira kuracağı model veya hipotezleri test etmek için gerekli verileri tarihinin yaptığı araştırma sonuçlarına bakarak ikinci elden çalışmalarından çıkarması çok zor, ekseriya imkansızdır. Ampirik bir disiplin olarak iktisat tarihi model veya hipotezini geçmişin fenomenler okyanusuna dalarak bizzat kendisinin bulup inşa edeceği olgularla ancak test edebilir. Çünkü Carr'ın ifade ettiği gibi, tarihi olgu, ancak belirli bir hipotez veya kavrama göre inşa edilebilir.¹ Bu, prefabrike bir binanın unsurlarına benzer. Bu unsurların hammadde geçmişi arşiv deposundadır. Ancak nasıl ki mimari projesi elimizde olmadığı zaman, binanın unsurlarını inşa edemeyiz, etsek bile bir işe yaramaz; aynı şekilde teorik bir tasavvur olmadan, belirli bir hipotez veya modele dayanmadan bu hammaddeyi tarihi bir olgunun inşası da mümkün olmaz.

Mamafih kendi hipotez veya modelinden hareketle arşivin deposundan aldığı hammaddelerle oluşturduğu olgular eğer hipotez veya modelini doğrulamazsa, iktisat tarihçisinin yapacağı şey, hipotez veya modelini değiştirerek yeni olgular inşa etmeye çalışmaktır. Ampirik bir disiplin olarak iktisat tarihi hipotez veya modeli ile arşiv deposundan hammaddeyi alarak inşa edeceği olgular arasında gidip gelerek oluşan zahmetli bir alandır. Bu bitip tükenmez gidiş gelişlerde iktisat tarihi teorik tasavvurlarını meydana getirirken iktisat disipli-

ninden yararlandığı gibi, olgularını inşa etmekte de tarih metodolojisinin teknik ve usullerini kullanmak zorundadır. Bunu yapmadığı takdirde teorik tasavvurları olgudan mahrum, şematik tekrarların totolojisi içinde hapsolür kalır. Kısacası iktisat tarihi, tarih disiplininin geliştirdiği bu teknik ve usulleri kullanabildiği ölçüde, ampirik disiplin kimliğini kazanabilir. Ancak buradaki ilişki de, tıpkı iktisat teorisi ile olan ilişkideki gibi tek yönlü değil, iki taraflıdır. Geçmişin arşiv deposundan alınan hammaddelerden inşa edilecek olguları anlamlı ve tutarlı birer yapı unsurlarına dönüştürmenin bir örneği olarak iktisat tarihinin tarih disiplinine önemli katkıları vardır. Bu metodolojik veya numune olma katkısından ayrı olarak iktisat tarihinin analiz edip ortaya koyduğu bulgular da, klasik tarihin muammasa gibi kalan birçok problemini aydınlatarak anlamlı açıklama imkanlarına kavuşturmada önemli yardımlar sağlar. Savaş, barış, buhran, darbe vb. makro olaylardan münferit birer rastlantı gibi anlamsız duran olaylara kadar pek çok değişme veya değişmeye iktisadi tekabülleri ile ilişkilendirilebildiği zaman çok kere vuzuh ve anlam kazanır.

Özetlersek iktisat ve tarih disiplinleri, biri kavram, hipotez ve modelleri oluşturmada, diğeri de arşiv deposunda ham verileri bulup olguya dönüştürmekte iktisat tarihine yardımcı olurlar. Ancak iktisat tarihi de bu disiplinlere yardım eder. Bağların kopması her üçüne de zarar verir. Ama herhalde en büyük zararı iktisat tarihi görür, zira tam bağımsızlık onu çorak ve kısır bir alana dönüştürür. Aslında iktisat tarihinin disiplinlerarası niteliği kaynağını oluşturan iki disiplinle olan organik bağlantısından ibaret de kalmaz. Ampirik araştırmada ilerledikçe iktisat tarihi başka birçok disiplinle de ilişkiye girmek zorundadır. Onun esas araştırma alanına giren *üretim, mübadele, tüketim, hayat standardı, iş organizasyonu, ulaştırma* vb. konularda derinleştikçe bunları etkileyen nüfus, sosyal yapı, kültürel değerler, siyasi sistem, uluslararası ilişkiler, teknoloji gibi çeşitli alanlara ait verileri de kullanmak zorundadır. Binaenaleyh bu verilerle uğraşan demografi, sosyoloji, antropoloji, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, hatta fen bilimleri alanında bilgiye ihtiyacı vardır. Bulduğu verileri bilgisayar ve istatistik yöntemleri ile analiz etmek gerekeceği için bu iki teknik alanla da ilişki kurmak zorundadır. Tek kişinin bütün bu bilgi dallarında uzmanlaşması mümkün olmadığına göre iktisat tarihi özündeki disiplinlerarası niteliğine uygun olarak araştırmalarını hakkıyla yürütebilmek için grup çalışmasına kaçınılmaz olarak muhtaçtır.

III

Niteliğini ve konumunu kısaca özetlemeye çalıştığım iktisat tarihinin Osmanlı arşivinde bulacaklarının da kısa bir özetini sunmaya çalışacağım.

¹ Edward H. Carr, *What is History?*, Penguin, London, 1961. Türkçesi: *Tarih Nedir?*, çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları; İstanbul, 1987.

Arşivde karşılaşacağımız ilk seri *mühimme defterleri*dir. Osmanlı Devleti'nin en yüksek karar organı olan Divan-ı Hümayun'un verdiği hükümleri ve emirleri ihtiva ederler. Divan-ı Hümayun (bugünkü kavranlarla ifade edersek) yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin tümünü bünyesinde toplayan bir organ olduğu için bu hüküm ve emirler de devlet ve toplum hayatının hemen hemen bütün yönlerini kucaklar. XVI. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar, yaklaşık 350 yıl boyunca bazı kısa kesintiler dışında standart bir seri halinde 266 ciltten oluşan bu defterlerden devlet kuruluşlarının işleyişinde, birbiri ile bağlantılarında ve özellikle toplumla ilişkilerinde Osmanlı Divanının ne tür problemlerle karşılaştığını, bunlara nasıl çözümler getirip ne gibi kararlara varmış olduğunu öğreniyoruz. Başlangıçta devlet ve toplum hayatı ile ilgili çok çeşitli konuları ihtiva eden *mühimme defterleri* zamanla faaliyet, ilişki ve ihtilafların hacmindeki büyüme sonucu bir nevi uzmanlaşma ile daha ziyade devleti doğrudan ilgilendiren konulara inhisar ettirilmiş ve fertlerin birbirleriyle veya devlet görevlileriyle olan ihtilaflarına ait karar ve hükümler *şikayet defterleri* adı ile ayrı bir seriye devredilmiştir. 1650 yılından 1737'ye kadar 213 ciltten oluşan *şikayet defterleri* de, bu tür ihtilaf ve sorunların hacmi çok büyüdüğü için, 1740'lerden itibaren her eyalet için ayrı birer seri halinde gruplandırılarak *ahkam defterleri* adını almıştır.

Devletin veya onun adına hareket eden görevlilerin nispeten daha az söz konusu olduğu, daha ziyade fertler arası ilişki ve ihtilaflar ise kadı mahkemelelerine ait *şer'iyye sicillerinde* yer alır. Osmanlı kadınlarının karar ve hükümlerini ihtiva eden bu siciller 20.000 cilde yakın hacmi ile arşivimizin dikkate değer önemli bir serisini teşkil eder.

Bütün bu seriler *mühimme*, *şikayet*, *ahkam* ve nihayet *şer'iyye sicilleri* bize, Osmanlı dünyasını tanıtan çok önemli kaynaklardır. Ancak bunların hepsinde az veya çok hakim görünen ortak özellik, doğrudan veya dolaylı, fiili veya potansiyel olarak ihtilaflarla alakalı bulunmalarıdır. Potansiyel veya fiili ihtilaflar, normal olarak sistemin aksayan yanlarını vurgulamaya, onları öne çıkarmaya eğilimlidir. Onun için yalnız bu tür serilere dayanarak Osmanlı sistemini dengeli ve ihatalı şekilde kavramanız çok zordur. Bugünün bilimsel gereksinimleri bakımından geçerli olan bu gerçeği Osmanlı bürokrasisi de kendi fonksiyonlarını hakkı ile yerine getirebilmek üzere ihtiyaç duyduğu enformasyon açısından hissettiği için, ihtilaflar alanı dışında, değişik düzeydeki sırf objektif durumları tespit eden belgeler de vücuda getirmiştir.

Bunların başında *tapu tahrir defterleri* gelir. Geniş imparatorluğun en uzak köylerine kadar mevcut bütün aileleri, yetişkin erkek nüfusu, sosyal statüsü ve sahip bulunduğu arazi miktarı ile tespit ettikten sonra yerleşme birimi olan köy veya mahalleye ait vergi meblağlarını toplu olarak kaydeden bu defterler XV. yüzyıldan itibaren meydana getirilmeye başlanmıştır. Herhangi bir bölge

fethedildiği zaman yapılan ilk işlerden biri, objektif durumu tespit eden bu tahrirlerin yapılması idi. Tahrirler, fetih veya önemli değişmelerle az çok paralel bir seyir izlemiştir. Onun için fetihlerin yoğun olduğu XV.-XVI. yüzyıllarda yapılan tahrirlere ait defterlerin sayısı çok büyük bir yekun tutar. Tarihi demografi ile iktisat tarihi araştırmalarında bu tahrir verilerinin ne derece önemli birer kaynak malzemesi olduğunu keşfederek ilk öncü çalışmaları yapan rahmetli hocam Ömer L. Barkan olmuştur. Barkan, bu veriler üzerinde yıllarca süren çalışmaları sonucunda, Anadolu ve Rumeli'de, Osmanlı Devleti'nin genişleme döneminde Türk-Müslüman nüfusun gösterdiği dinamizmin, bu genişlemenin temel dayanaklarından biri olduğunu ortaya koymuştur. Barkan'ın bu öncü çalışmalarından sonra yerli ve yabancı birçok araştırmacı bu verileri kullanarak çok sayıda monografiler ortaya koymuşlardır.

Sonraki yüzyıllarda fetihler azaldıkça, iktisadi ve demografik koşullarda önemli değişmeler söz konusu olmadığı hallerde yeni tahrirler pek yapılmamış, küçük değişmeler ise daha önce yapılmış olan tahrirle ait defterlerin kenarına yapılan eklemelerle izlenmeye çalışılmıştır. Bunlardan ayrı olarak XVII. Yüzyıldan itibaren daha sade muhtevalı olmak üzere *avarız* adı ile bilinen tahrirler yapılmıştır. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren yoğunlaşan bu tahrirler ile gayri müslimlerin vergiye tabi faal erkek nüfusunu kaydeden *cizye tahrirleri* daha ziyade demografik veriler ihtiva ederler.

Fetih veya önemli değişmeler pek olmadığı için XVIII. yüzyılda tahrirlerin her türlü seyrekleşmiş, ancak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren hem ekonomik ve demografik alanda meydana gelen değişmeler, hem de devletin vergi ve asker talepleri arttığı için yeni genel ve giderek muhtevalı zenginleşen tahrirler yapılmaya başlanmıştır. Bunlar arasında 1845'te *temettüat* adı ile gerçekleştirilen gelir tahriri özellikle zikredilmeye değer niteliktedir. Önceki yüzyılların tahrirlerine oranla çok daha ayrıntılı verileri ihtiva eden temettüat defterlerinde her aile reisinin adı, mesleği ve sahip olduğu gelir kaynakları (tarla, bağ, hayvan, dükkan vs.) ile her birinden sağladığı yıllık geliri düzgün şekilde kaydedilmiştir. İmparatorluğun Tanzimat'a dahil bölgelerindeki köy ve mahallelerin tamamını, bağlı oldukları idari birime göre sistemli olarak kaydeden fasküller halinde tertiplenmiş bulunan bu defterlerin tasnifi tamamlanarak 1988'den itibaren araştırmaya sunulmuş olan mevcudu 18.000'e yakındır. İktisat tarihi için son derece zengin ve önemli veriler içeren bu defterler üzerinde münferit monografik çalışmalar da başlamıştır.

Bu tür tahrir belgelerinin son halkası olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında, 1850'lerin sonlarından itibaren yapılmaya başlanan *emlak tahrirlerinin* çok daha kapsamlı ve büyük hacimdeki verileri ise arşivin araştırmaya yeni açılmış fonları arasında henüz el değmemiş olarak beklemektedir. Tanzimat sonrası dönemde başlayan iktisadi kalkınma faaliyetlerinin hangi maddi temellerden

yola çıkmış bulunduğunu ve modern iktisadi büyümeye geçişi engelleyen problemleri vuzuhla kavramamıza imkan verecek potansiyelleri ile milyonlarca sayfalık hacimdeki bu verileri müferit monografilerle değil, ancak disiplinlerarası araştırma gruplarının sistemli çalışmaları ile değerlendirmenin mümkün olabileceği muhakkaktır.

Objektif durumu tespit eden belgeler arasında, devlet gelirleri ile ilgili verileri ihtiva eden *mukataa defterleri* diğer bir önemli seriler grubudur. Grup olarak niteliyorum, çünkü bir değil, birçok türe ait binlerce ciltten oluşan milyonlarca sayfalık muazzam bir koleksiyonu oluştururlar. Ülkedeki iktisadi faaliyetlerin bölgelere göre ziraat, sanayi, esnafılık, ticaret, ithalat, ihracat gibi çeşitli faaliyet dallarından hazineye intikal eden vergi akışına ait bazen yüzlerce yıla yayılan uzun vadeli standart kayıtları ile bütün bu sektör ve faaliyetlerdeki değişimleri izlememize imkan veren mukataa defterleri, iktisat ve maliye tarihi, hatta sosyal tarih bakımından paha biçilmez birer bilgi hazinesidirler. Bunlar arasında *gümrük defterleri*'nin özellikle üzerinde durulmaya değer bir önemi vardır.

Osmanlı Devleti iç mübadeleyi de gümrüğe tabi tuttuğu için az çok önemli hacimde mübadelenin gerçekleştiği şehirlerin çoğunda gümrük merkezleri vardı. Bu merkezlerdeki katiplerin tuttukları gümrük defterleri sayesinde İstanbul, Bursa, İzmir, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Edirne, Selanik, Halep, Şam, Bağdat vb. şehirler için yüzyıllar boyunca giren-çıkan her türlü malın cinsi, miktarı, nereden geldiği, hangi tüccara ait olduğu, değeri ve ödenmiş olan gümrük tutarı gibi ayrıntılı verilere sahip bulunuyoruz. Bunlar iktisadi ve sosyal tarihimiz için, ithalat ve ihracatın yanında ülke içinde üretim ve mübadele kompozisyonu, bölgeler arası uzmanlaşma ve mübadele hacmi hakkında sağladıkları bilgilerle fevkalade değerli kaynaklardır. Yakın zamanlara kadar ancak birkaç yüz adedine sahip olduğumuz bu defterlerin, yapılmakta olan yeni tasnif çalışmaları ile binlercesi ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu tasnif çalışmaları tamamlanıldığında Türkiye'de şehirlerle bölgeler arasındaki yurtiçi mübadelenin 300-400 yıllık akışını kaydeden milyonlarca sayfalık bir veri deposu elimizde olacaktır. Bu verilerden geçmişteki iktisadi hayatımız hakkında pek çok ayrıntılı bilgiye sahip olabileceğiz. Bu verilere şöyle bir bakarak öğrendiğimiz ilk olgular arasında hemen şunu zikredebiliriz: Osmanlı dünyasında ticaret ve sanayinin gayri müslimlerin elinde bulunduğu, Türklerin askerlik ve çiftçilik dışında önemli bir faaliyet göstermediği hakkında, yakın zamanlara kadar yaygın bulunan kanaatlerin gerçeklere pek uymadığı ortaya çıkmaktadır. Bu gümrük defterleri sayesinde öğreniyoruz ki, Türkler askerlik ve çiftçilikte olduğu gibi ticaret ve sanayide de XIX. yüzyıla kadar hakim bir rol oynamakta idiler.

Zengin Osmanlı arşivinin sayısız belge koleksiyonları arasında zikredilmesi gereken bir başka grup da *inşaat ve tamirat defterleri*'dir. Daha başlangıçtan itibaren cami, medrese, saray gibi sanat ve kültür değeri olan yapılar yanında

kışla, ev, çeşme, han, imalathane, değirmen gibi fayda fonksiyonları için yapılan türlü binaların inşaat aşamasına ait ayrıntılı muhasebe defterlerinde, çalışan işçilerin din ve bölgelere göre menşei, çalıştıkları işgünü miktarı ile ücret tutarını, kullanılan malzemelerin cinsi, miktarı, nereden alındığı, fiyatı gibi ayrıntılı verileri buluyoruz. Bu tür defterlerden Süleymaniye Camii ve imaretine ait bulunanı üzerinde rahmetli Prof. Ömer L. Barkan'ın yaptığı çalışma, Osmanlı'dan günümüze kalan bir sanat şaheserinin nasıl bir iktisadi ve teknik organizasyonla gerçekleştirilmiş olduğunu parlak bir şekilde ortaya koyan örnek ve öncü bir eser olarak zikredilmelidir.²

Sanat eserleri şüphesiz kültürümüzün önemli unsurlarıdır. Ama bu eserleri meydana getirmiş olan mühendislik çalışmalarının, teknik ve iktisadi organizasyon kabiliyetinin de birer medeniyet unsuru olduğunda şüphe yoktur. İnşaat ve tamirat defterleri medeniyetimizin bu unsurları hakkında bizi aydınlatan eşsiz değerlerdir.

Osmanlı'dan bize kalan muazzam belge okyanusunun kıyısında yaptığımız bu küçük gezintinin sonunda Osmanlılar hakkında bir genel değerlendirme yapmak istersek, onların sadece askeri güçle hakim oldukları hakkındaki yaygın kanaatin gerçeğe pek uymadığını, askeri güçle birlikte, bu gücü besleyen, destekleyen zengin ve karmaşık bir hukuki ve sosyal düzeni belirli bir iktisadi zemine dayandırmış olduklarını ve bunların askeri güç derecesinde, hatta daha önemli bir fonksiyon ifa ettiğini ifade edebiliriz. Bütün bunların beyni mesabesinde mükemmel bir bürokrasiye sahip olduklarını da eklemeliyiz. Çünkü bütün bu belgeler o bürokrasinin eseridir.

Osmanlı arşivi, atalarımızın nasıl yaşadığını, neleri nasıl ve ne kadar ürettiğini, neler düşündüklerini, ne tür problemlerle karşılaştıklarını ve bunları çözmek üzere hangi kurumları geliştirmiş olduklarını bize bütün zenginliği ve ayrıntıları ile anlatan verilerle dolu bir büyük hazinedir. Bütün bu verilerin yalnız Türkiye'nin değil, Osmanlı sınırları içinde yüzyıllarca kalmış olan Balkan milletleri ile Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin tarihi için de söz konusu olduğu düşünülürse, arşivimizin uluslararası değerinin büyüklüğü daha iyi anlaşılır.

Son olarak Osmanlı arşivinin bir özelliğini de eklememiz gerekir. Bu da onun bütünüyle İslam medeniyet dünyasının yegane sistematik arşivi olmasıdır. İslamın doğuşundan bu yana geçen 1400 yıla yakın tarihi içinde çeşitli düzeylerde pek çok siyasi örgütlenme ve devletler gelip geçmiştir; ancak bunların hiçbirisi Osmanlı arşivi ile karşılaştırılabilecek zenginlikte sistematik ve entegre bir arşiv bırakmamıştır. Bu bakımdan İslam medeniyeti hakkında edebi-fikri eser-

² Ömer L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaret İncelemesi (1550-1557)*, 2 cilt, TTK Yay., Ankara, 1972 ve 1979.

lerden sağladığımız çok kere şekli ve nazari bilgilerin ötesinde, bir İslam toplumunun nasıl bir sosyal ve iktisadi düzeni gerçekleştirdiğini, ne gibi problemlerle karşılaştığını, bu problemleri çözmek üzere ne tür zihni ve maddi kaynakları seferber ettiğini, hangi kurumları geliştirdiğini, İslamın ideal tasavvurlarını ne ölçüde gerçekleştirebilmiş olduğunu ve zaman içinde nasıl bir değişme süreci sergilediğini araştırmak, analiz etmek ve anlamak için başvurulabilecek yegane kaynağı oluşturması Osmanlı arşivinin değerini evrenselleştiren belki en önemli özelliğidir.

